

Ornamentalna analiza lula turskog tipa sa Šabačke tvrđave i teritorije Beograda

Velika važnost duvana u životu Srba u periodu od 17. do 19. veka dovela je do masovne proizvodnje keramičkih lula. Kako su srpski majstori preuzeli zanat od turskih, uneli su sa sobom karakterističnu ornamentaciju, što je bio slučaj na svakoj teritoriji koju bi osvojili Turci. Nakon završene prve faze istraživanja, analitičke obrade lula sa područja Beograda, u okviru ornamenata lula turskog tipa razlikujemo: biljne, geometrijske i kombinovano biljno-geometrijske motive. Svaki motiv se odlikuje posebnim ornamentalnim elementima kako jednostavnijim tako i složenijim. Zbog potrebe zbirke formirana je i četvrta grupa u koju spadaju: nejasni ornamenti i specifične predstave. Upoređivanjem ornamentacije sa ostalim karakteristikama lule (oblikom, bojom, položajem na ornamentu) došlo se do nekoliko zaključaka a to su: najornamentisaniji deo lule je vrat, potvrđeno je mišljenje Bikić (2003) da su lule proizvedene u velikim serijama, i protumačena je moguća simbolika pojedinih ornamenata.

Uvod

Prvi zapis koji svedoči o korišćenju duvana u Srbiji potiče iz 1611. godine, gde se pušenje smatra za jedno od ustaljenih navika starijih, imućnijih muškaraca (Mijatović 2006: 11). Kako je rastao broj konzumatora duvana tako je rasla i potreba za pušačkim priborom. Po uzoru na osmanske luleđzije, lokalni majstori počinju da otvaraju svoje radionice (Bikić 2003: 153). Oni majstori koji su u početku izrađivali pušački pribor su obično bili lončari, drvo-delje, kujundzije i prstendzije, dok je kasnije pro-

izvodnja lula postala samostalan zanat. Oni koji su naručivali lule pripadali su različitim društvenim slojevima, od Muslimana pa sve do Srba koji su primali navike iz turske kulture. Dugotrajna i masivna proizvodnja keramičkih lula dovela je do raznovrsnosti i složenosti ornamenata. Iz toga sledi da je ornamentisanje bilo bogato i raznovrsno, jer su majstori pravili onakvu lulu kakvu su želeli njihovi naručioci (Križanac 2007: 24-28).

Lule se hronološki smeštaju u period od 17. do 19. veka iz tog razloga što je duvan donet na Balkan u 17. veku, a proizvodnja cigara počela u 19. veku, kako potvrđuje Mijatović u svojoj monografiji (2006). Bliže hronološke odrednice na ovoj zbirci još uvek nisu rađene, ali su datovani u spomenuti najširi mogući period.

Cilj ovog istraživanja je ornamentalna analiza lula turskog tipa iz zbirke, tumačenje i objašnjavanje specifičnih predstava na njima, kao i definisanje najučestalijih ornamenata koji se javljaju na lulama sa Šabačke tvrđave i na lokalitetima na teritoriji grada Beograda.

Materijali i metode

Zbirka je brojala 282 nalaza od kojih je 225 nađeno na Šabačkoj tvrđavi, a 56 na području Beograda. Lokaliteti na prostoru oko Beogradske tvrđave na kojima su konstantovani ovi nalazi su: Cincar Jankova (28), Stari manastir (8), Saborna crkva (4), Knez Mihajlova 37 (2), Knez Mihajlova 52 (1), Rajićeva (1), Knez Mihajlova „Snežana“ (1), a na samoj tvrđavi lule su pronađene kod: Nebojšine kule (3), česme Mehmed Paše Sokolovića (3), reke Save

Kristina Radomirović (1993), Raška, Milatković 64, učenica 2. razreda Karlovačke gimnazije

MENTORI:

Vladimir Pecikoza, diplomirani arheolog, Istraživačka stanica Petnica, Valjevo

Tatjana Filipić, student treće godine Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu

(2), kapije Mehmed Paše Sokolovića (1), Bastiona svetog Jakova (1) i Donjeg grada kod barutane (1).

Prva faza istraživanja bila je analitička obrada lula sa teritorije Beograda, što nije do kraja završeno jer su se potrebe istraživanja promenile. Lule su obrađivane na isti način kao i lule sa Šabačke tvrđave (Filipić i Đukić 2007: 327). Sledeća faza bila je razvrstavanje primeraka po motivu ornamenta. Motivi su bili odabrani u skladu sa zbirkom i to iz sličnih analiza nekoliko autora (Bekić 1999-2000: 256; Stančeva 1975-1976: 134; Ivanović 1953: 370). Potom se pristupilo upoređivanju motiva ornamenata sa nekim od ostalih karakteristika lule, kao što su: oblik vrata, ložišta i dna, boja, položaj ornamenta na luli, kao i tumačenju pojedinih složenijih motiva.

Radni problemi koji su se javili u toku istraživanja su bili velika fragmentovanost, nemogućnost smeštanja pojedinačnih primeraka u odgovarajući hronološki kontekst kao i nejasno prikazani ornament kod pojedinih lula.

Rezultati

Lule mogu biti ornamentisane na svakom delu: vratu, krunici (završnom delu vrata koji se ističe), dnu ili ložištu. Ornamentisanje je najzastupljenije na vratu lule, zatim na ložištu, dok je ornamentisanost dna vrlo retka i javlja se na svega deset primeraka. Ornamenti se istovremeno mogu javljati na dva ili sva tri dela lule. Najzastupljenija kombinacija je ornamentisanost vrata i ložišta.

Razlikujemo dva načina na koji lule mogu biti ornamentisane: ornamenti izvedeni kalupom i izvedeni naknadno. Naknadne ornamentacije koje se javljaju u ovoj zbirci su ornamentisanje radlom koje je veoma zastupljeno i javlja se kod 153 primerka, zatim urezivanje, utiskivanje i apliciranje. Uočava se ornamentisanje uz pomoć nekoliko tipova radla koje, u zavisnosti od svog izgleda, ostavlja različite tragove na luli. Ovakvi tragovi se mogu javiti u vidu: gusto raspoređenih rupica, dva paralelna traga, jednostavna linija i jasno uočljiva tri zareza koja formiraju jednu rupicu u nizu. Ornament se uglavnom javlja na dnu lule i tada razgraničava dno od ložišta.

U okviru ove zbirke razlikujemo: biljne, geometrijske, kombinovano biljno-geometrijske motive i „nesvrstane” ornamente. Lule sa biljnom ornamentacijom se odlikuju različitim stilizovanim prikazima cvetova, listića, lijana, pupoljaka, grančica, latica. Cvetovi mogu biti prikazani na različite

načine i u različitim stadijumima. Javljaju se skroz otvorenih latica, poluzatvoreni, na različitim drškama, pojedinačni i izuzetno dominantni nad ostalim delovima lule – kao rozeta. Rozete su uglavnom velike i složene, međutim, konstatuje se i jedan primer male, jednostavne rozete. Karakterističan je i prikaz lotosa i polu-lotosa. Krunica lule i donji deo složenog ložišta često može biti modifikovan u cvet. Kod nekih krunica imamo laticice koje su u formi tek otvorenog pupoljka, dok se kod nekih ložišta javlja skoro sasvim otvoren cvet. što se tiče prikaza listova, može se reći da se javljaju u trolistima što je jedan od najčešćih motiva na Šabačkoj tvrđavi i na području Beograda, zatim povezani na jednoj grančici kada se formira lijana, ili kao pojedinačni ornament (T I/1-6).

Geometrijski motivi mogu biti jednostavni: crte (uspravne, kose, kose koje se ukrštaju), krugovi (koncentrični ili pojedinačni), elipse, kvadrati, rombovi, kružni iseći, tačke, i složeni koji nastaju kao kombinacija više vrsta prostih. Neki od složenih geometrijskih oblika su: saće, koje nastaje kao kombinacija romba i izukršanih, kosih linija, ili sunce kod kojeg se jasno vidi da je sastavljeno od kruga i kosih, dužih i kraćih linija. Jedan od motiva koji formiraju geometrijski ornament jeste moguć oblik ljudskog lika. Kod ovog ornamenta oči su predstavljene u vidu dva koncentrična kruga, brkovi sa po dve kose crte i usta jednim krugom (T II/1-6).

Za formiranje jednog biljno-geometrijskog ornamenta koristili su se prostiji biljni ornament (cvetovi, listići, grančice) i jednostavniji geometrijski. Često geometrijski ornament stvaraju mrežu u koju će se smestiti biljni. U zavisnosti od primeraka imamo dominaciju biljnih ili geometrijskih motiva. Uglavnom su dominantniji biljni, dok se geometrijski najčešće svode na koncentrične krugove, išpartane površine ili obične linije povučene radlom. Neki od ustaljenih kombinovanih elemenata su trolist u krugu, grančica u rombu, ili lijana koja je ograničena sa dve linije izrađenih radlom. Kod ove grupe ornamenata je najistaknutije ponavljanje elemenata (T III/1-6).

Nesvrstane ornamente čine posebni ornament koji ne spadaju u prethodno navedene tri grupe, što zbog nejasnoće predstave što zbog specifičnog prikaza. Važno je spomenuti da i pečat na luli nekada može imati ornamentalni karakter. Iz toga, nesvrstane ornamente delimo na: specifične predstave i nejasni prikaz.

1

2

3

4

5

6

TABLA I

T I/1-6 – Prikaz lula sa biljnom ornamentikom (foto: V. Pecikoza)

T I/1-6 – View of pipes with floral ornamentation (photo: V. Pecikoza)

1

2

3

4

5

6

1 cm

TABLA II

T II/1-6 – Prikaz lula sa geometrijskom ornamentacijom (foto: V. Pecikoza)

T II/1-6 – View of pipes with geometric ornamentation (photo: V Pecikoza)

1

2

3

4

5

6

TABLA III

T III/1-6 – Prikaz lula sa kombinovanom biljno geometrijskom ornamentacijom (foto: V. Pecikoza)

T III/1-6 – View of pipes with combined floral and geometric ornamentation (photo: V. Pecikoza)

1

2

3

TABLA IV

T IV/1-3 – Prikaz nalaza koji se javljaju i na Šabačkoj tvrđavi i na teritoriji Beograda kao i varijacija istog (foto: V. Pecikoza)

T IV/1-3 – View of findings which were found on Šabac fortress and territory of Belgrade, also variations of the same findings (photo: V. Pecikoza)

Diskusija

Turska ornamentika je često u literaturi predstavljana kao mešavina mnogih drugih. Narodi s kojima su Turci dolazili u dodir, kao i narodi koje su osvajali, vršili su određeno delovanje na tursku umetnost ornamentisanja. Od Arabljana su preuzeli sistem ornamentisanja, dok su elementi varirali u odnosu na deo njihove teritorije (Jones 1868: 62).

Različite tehnike ornamentisanja su uočavane na različitim delovima lule. Prednost kalupa je bila ta što je bilo moguće izraditi isti ornament na istim delovima lule kod velikog broja primeraka. Ornamentisanje preko kalupa se javlja na svim delovima lule, ali je najzastupljenije na vratu. Radlo je kod velikog broja primeraka imalo funkciju da razgraniči dno od ložišta i krunicu od vrata. Apliciranje se u svim slučajevima javlja na ložištu, utiskivanje na vratu, tj. na krunici lule, dok je urezivanje prisutno na svim delovima lule.

Biljni ornament se najčešće postavljaju na vrat. U zbirci postoji samo jedan primerak kod kojeg biljni ornament prekriva celu površinu lule. Pretpostavlja se da su ovi ornament i ređi zato što su kompleksniji od geometrijskih, pa samim tim i teži za izradu. Biljna ornamentacija se najčešće javlja na loptastim i levkastim ložištima. Za geometrijske motive karakteristično je da se javljaju u kombinaciji na vratu i ložištu. Oni se veoma često utiskuju štapićem na krunicu čime se gubi klasičan, okrugli izgled krunice. Ovi motivi najčešće prate geometrijsku osnovu ložišta – najčešće se javljaju na cilindričnim i konkavnim ložištima i cilindričnim vratovima. Kombinacije biljnih i geometrijskih ornamenata se najčešće javljaju kod onih lula koje imaju složeno ložište (ono čiji donji deo čini loptasto a gornji cilindrično ili levkasto ložište), levkast vrat sa naglašenom krunicom i naglašeno dno koje naravno razgraničava radlo. Ovakve lule su veoma česte, dok se na njima uočavaju male varijacije u izgledu, što potvrđuje da su često bile izrađivane, tako da je očigledno da je ovaj oblik imao široku upotrebu.

Ornamenti koji se dobijaju iz kalupa mogu biti dosta nejasni i teško uočljivi i to upravo zbog toga što ivice kalupa gube svoju oštrinu kako se kalup koristi (Gusar 2008: 146). Naknadno ukrašavanje sa radlom se kod biljnih ornamenata vrlo retko javlja. Verovatno su majstori želeli da izbegnu bilo kakve stroge oblike geometrijske forme, jer radlo lako može da se poveže sa geometrijskim ornamentom.

Kod geometrijskih ornamenata radlo je u velikom procentu zastupljeno. U tom slučaju, ono samo čini još jedan ornament u nizu geometrijskih. Kod kombinovanih biljno-geometrijskih ornamenata takođe imamo veliku zastupljenost ornamenata sa radlom. Utiskivanje se javlja kod geometrijskih i kombinovanih motiva. Može biti u vidu crta i u vidu utisnutih tačaka. Ponekad se koristi u kombinaciji sa urezivanjem. Urezivanje u pojedinim slučajevima daje utisak nedovršenog ornamenta. Ornamenti urezivanjem su dosta precizno i detaljno odrađeni. Apliciranje se javlja kod ornamenata biljnih motiva. Utiče na plastičnost lule, ornamentu daje izgled trodimenzionalnosti i ističe njegov značaj u odnosu na ostale ornamente. Za izradu ornamenata na jednoj luli koriste se alatke za obradu metala zato što one omogućavaju najveću preciznost (Gusar 2008: 139).

Kao što je već spomenuto, u ornamentima zbirke uočavamo neke učestale ornamente. Biljni ornament lotosa i polu-lotosa u mnogim umetnostima simbolizuje hranu za dušu i telo (Jones 1868: 28). Smatra se da su Turci ornament lotosa, kao i rozete, preuzeli od Indijaca (Richard 1948: 82). Javila se nedoumica kod jednog stilizovanog lista koji se nalazio na dnu lule. Postojala je velika nesigurnost prilikom njegovog značenja, jer se njegova lisna ploča nije nastavljala u lisnu dršku, već su se njegove ivice širile ka spolja. Kasnije je uočeno da se udubljenje iz lisne ploče nastavlja na lisnu dršku i tada se jasno primećuje suženje između ta dva sastavna dela lista. Geometrijski složeni motivi često umeju da stvore konfuziju prilikom tumačenja, zato što nekada ne moraju imati samo jednu predstavu. Prethodno spomenut primer ljudskog lika formiranog od kosih crta i krugova se može protumačiti kao skup prostih geometrijskih ornamenata koji je nenamerno nanešen i najverovatnije nema dublje tumačenje. Međutim, predstave saća su izuzetno česte, tako da se pretpostavlja da nisu slučajno formirane u tom obliku. Ložište jedne lule je ukrašeno vertikalnim linijama izrađenim radlom na čijem se vrhu nalazi sunce. Ostaje otvoreno pitanje da li je to sunce, zato što su zruci izrađeni samo na jednoj polovini kruga. Treba spomenuti i predstavu koja podseća na pauzova pera. Motiv je sastavljen od zašiljenih elipsa na jednoj strani (što im daje izgled kapljica) i jedva приметnih crta oko njih. Oni se nastavljaju sa dna i blago skreću na levo. Ponekad je bilo vrlo teško razgraničiti razliku između biljnih i složeno-geometrijskih ornamenata. Na primer, predstava štapića

sa čijeg vrha polazi krug, može takođe predstavljati i nekakav pupoljak. Stančeva potvrđuje zastupljenost i arhitekturnih motiva. Dosta su slični sa geometrijskim, samo što imaju jasno istaknuto prikazane lukove i stubiće (Stančeva 1975-1976: 134). Mali broj primeraka iz zbirke bi se mogao svrstati u ovu kategoriju, no ipak je odlučeno da ona ne postoji iz sledećih razloga: ove ornamente bi bilo teško razgraničiti od geometrijskih i fragmentovanost lula koje imaju potencijalne arhitekturne ornamente je velika. Neretko se biljno-geometrijski ornament trolilist u krugu koristi da bi popunio određenu prazninu na luli. Majstor ga je urezao na kalup tako što je formirao čitavu gusto zbijenu mrežu od takvih elemenata. Jedan od najčešćih motiva koji je potrebno posebno naglasiti jesu latice koje nekada formiraju dno ili vrat. Smatra se da su takvi ornamenti izrađivani da bi naglasili simboliku mirisa samog duvana (Križanac 2007: 28).

Biljni ornament je veoma uticao na estetski izgled lule, dok je geometrijski imao funkciju u ograničavanju sastavnih delova lule ili organizovanju biljnih u uređenu celinu. Uklapanjem biljnih i geometrijskih ornamenata bi se dobijalo na određenoj ritmičnosti u estetskom izgledu lule koja je posebno karakterisala vid ornamentike turskog tipa (Stančeva 1975-1976:134). Sistem ovakve geometrijske ornamentacije je preuzet od Arabljana (Richard 1948: 82). U zbirci se nalazi nekoliko primeraka kod kojih geometrijski motivi formiraju mrežu dok se prazna polja ispunjavaju biljnim ornamentima. U takvim slučajevima se najbolje ogleda ritam kojim se ponavljaju ornamenti. Na nekim lulama imamo primer ornamenta koji ispada iz ritma. Jones navodi kako to nije neobično za tursku ornamentiku, koja je za razliku od indijske, puna neslaganja. Kod nekih primeraka ornament može da pridoda luli amuletni značaj (Ivanović 1953: 370).

Zaključak

Tokom ovog istraživanja došlo se do nekoliko zaključaka. Ono što se prvo uočilo je velika zastupljenost ornamentisanosti vrata, kao i uloga radla koje je služilo za raspoređivanje biljnih ornamenata kod kombinovanog biljno geometrijskog tipa, kao i za razgraničavanje dna od ložišta i krunice od vrata. Isto tako se uočilo da je najzastupljeniji ornament trolist u krugu koji spada u biljno geometrijske ornamente.

Kombinovani biljno-geometrijski tip je bio najzastupljeniji i varijacije između primeraka sa ovakvom vrstom ornamentacije su minimalne. Takođe se ističu istovetni primerci koji se javljaju na Šabačkoj tvrđavi (T IV/2) kao i na nekom od lokaliteta sa područja Beograda (T IV/1), dok je na nekim primercima jasno uočljiva mala varijacija u obliku (T IV/3). Iz ovih činjenica se može potvrditi mišljenje koje zastupa Bikić: da su se lule prouzvodile u serijama.

Zahvalnost. Veliku zahvalnost upućujem redovnom profesoru Fakulteta likovnih umetnosti Nikoli Vukosavljeviću na ustupljenoj privatnoj zbirci. Takođe se zahvaljujem Divni Gačić, arheologu Muzeja grada Novog Sada na sugestijama i savetima, kao i Katarini Milanović, učenici četvrtе godine Prve beogradske gimnazije, zbog pomoći kod obrade materijala.

Literatura

- Bekić L. 1999-2000. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, **32-33** (1): 249.
- Bikić V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16.-17. vek)*. Beograd: Arheološki institut
- Filipić T., Đukić E. 2007. Tipološka i funkcionalna analiza srednjovekovnih lula sa lokaliteta Šabačka tvrđava. *Petničke sveske*, 63: 327.
- Gusar K. 2008. Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, **25** (1): 135.
- Ivanović M. V. 1953. Zbirka lula etnografskog muzeja u Beogradu. *Zbornik etnografskog muzeja u Beogradu 1901-1951*. 26: 361.
- Jones O. 1886. *The grammar of ornament*. London: Bernard Quaritch
- Križanac M. 2007. *Ars fumandi, katalog izložbe*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti
- Mijatović B. 2006. *Duvan i srpska država u 19. veku*. Beograd: Centar za liberalno demokratske studije
- Richard G. 1948. *A manual of historic ornament, treating upon the evolution, tradition, and development of architecture & the applied arts*. London: B. T. Batsford

Stančeva M. 1975-1976. O proizvodnji keramičkih lula u Bugarskoj. *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, 19-20: 129.

Kristina Radomirović

Ornamental Analysis of Clay Pipes from Šabac Fortress and the Territory of Belgrade

When Turks came to the Balkans, they brought with them their habits and culture. Among these was even the habit of smoking, which quickly swept through the territory of Serbia. It caused massive and various production of clay pipes. The pipes observed in this paper are dated in the period of the 17-19. century, when the expansion of these kinds of findings was huge. Their archeological context is unknown.

Our results showed that there are three groups of ornamentation on the pipes of the Turkish type. The first one is the group of pipes with floral ornamentation and there we have different views of: flowers, leaves, branches, burgeons. The next one is the geometric ornamentation group, which is very numerous. Various representations of circles, dots, squares, slashes etc. can be seen. In the last group, we noticed different kinds of combined floral and geomet-

ric ornamentation which is not very clear and noticeable. Each group has simple and complex elements of ornamentation. The main aim of this research was to compare the shape (neck, bottom and furnace of the pipe) with the groups of ornaments, as well as to understand unclear ornaments and try to find their symbolic connotations.

There were four ways of decorating the pipes: decorating the mold, engraving, stamping and application. The most frequent one was decorating with a pastry wheel.

It has been discovered that the most ornamented part of the pipe was its neck, and that the combination of ornamented neck and furnace is very frequent. It is interesting that pipes were rarely ornamented on the bottom part.

When it comes to individual, special and hardly recognizable elements, we should mention the following: axe, hen (or some kind of bird), human face, peacock feathers, honey comb. In the researched period, the pipe was not necessarily a personal item of tobacco consumers – some authors mention that it could be perceived as an amulet.

During this research we discovered that the most used type of ornamentation was the combined floral-geometric type. Also, we found that the pastry wheel was used to organize the ornaments and to visually separate parts of the pipe. We noticed one indentation which is found in many localities, and from this fact we could conclude that pipes were produced in series.

